

MUSIQİŞÜNASLIQDA MUĞAM DƏSTGAHLARININ QURULUŞ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN TƏDQIQI MƏSƏLƏLƏRİ

Nicat PAŞAYEV

Müəllif Azərbaycan musiqişünaslığında muğam dəstgahlarının quruluş xüsusiyyətlərinə həsr olunmuş tədqiqatları araşdırmışdır. Üzeyir Hacıbəylinin, Məmmədsəleh İsmayilovun və Ramiz Zöhrabovun tədqiqatlarında irəli sürülən elmi-nəzəri müddəalar əsasında "Rast" muğamının quruluşunda modulyasiyalı əhəmiyyətini açıqlamışdır.

Muğam sənətinin əsas janrı olan muğam dəstgahının tədqiqi hər zaman aktuallıq kəsb edir. Muğam dəstgahlarının tarixi-nəzəri tədqiqi məsələləri XX əsrdə geniş vüsət almış, dahi bəstəkar və musiqişünas Üzeyir Hacıbəylinin [1; 2], eləcə də görkəmli musiqişünas-alimlər Məmmədsəleh İsmayilovun [3; 4], Ramiz Zöhrabovun [5] elmi yaradıcılığında öz əksini tapmışdır. Bununla yanaşı, muğam dəstgahlarının müxtəlif məsələlərinin tədqiqi ilə musiqişünas-alimlər Əfrasiyab Ədələbəyli [6], Elxan Babayev [7], Nəriman Məmmədov [8], Gülnaz Abdullazadə [9], Rəna Məmmədova [10], Sənubər Bağirova [11], Akif Quliyev [12] və başqaları məşğul olmuşlar.

Muğam dəstgahının quruluş xüsusiyyətləri elmi ədəbiyyatda xarakterizə olunmuşdur. Üzeyir Hacıbəylinin muğam dəstgahlarının quruluşu haqqında fikirlərinə onun bir neçə elmi əsərində rast gəlirik. "Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları" elmi-fundamental əsərində o, muğam sənətinin tarixi-nəzəri səciyyəsinə verilərək yazır: "Yaxın Şərq xalqlarının musiqi mədəniyyəti XV əsrdə doğru özünün yüksək zirvəsinə çatmış və on iki sütünün, altı bürcü "bina" (dəstgah) şəklində itfixarla ucalmışdır..." [1, 18]. Daha sonra o, muğam dəstgahının inkişaf yollarından danışaraq qeyd edir ki, XIV əsrdən sonra "Yaxın Şərq xalqları uçub dağılmış bu "musiqi binasının" qiymətli parçalarından istifadə edərək, özlərinin "lad tikintisi" ləvazimatı ilə hər xalq ayrıncı-özünməxsus səciyyəvi üslubda yeni

"musiqi bərigahi" tikmişdir" [1, 19]. Ü.Hacıbəylinin bu fikrində əsas diqqət cəlb edən cəhət muğam parçalarının "lad tikintisi" ləvazimatından təşkil olunmasıdır. Lad - muğam Ü.Hacıbəylinin fikrincə, muğamın əsas yaradıcı materialıdır. Bu fikrini o, "Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları" kitabında nəzəri surətdə əsaslandırmışdır.

Digər məqalələrində də Ü.Hacıbəyli bu fikri müxtəlif şəkildə vurğulayır. Üzeyir Hacıbəyli "Azərbaycan musiqi həyatına bir nəzər" məqaləsində muğam dəstgahının quruluşunu belə izah edir: "Məncə dəstgah sözünün bir mənası dəxi rusca "soorjeniyey" deyilən bir təbiriçdir ki, musiqidə dəxi məcazi mənada işləyir, yəni muğam parçaları bir-birinə yaraşmaq və uyğun olmaq şərtlə cəm edilib bir dəstgah əmələ gəlir..." [2, s. 296]. Ü.Hacıbəyli nümunə olaraq, "Rast" muğamında şöbələrin ardıcılığını bu şəkildə göstərmişdir: Rast, Üşşaq, Hüseyni, Vilayət, Xocastə (Şikəstəyi-fars), Əraq, Pəncəq, Gərayi, Rast. Göründüyü kimi, Ü.Hacıbəyli dəstgahi muğam parçalarından ibarət hissələrin mütənəsibliyini əsaslanan quruluş - "bina" kimi təsvir edir. Bu quruluş əmələ gəlirən muğam parçaları həcminə görə şöbə və ya guşələrdir.

Ü.Hacıbəyli daha sonra dəstgaha belə tərif verir: "Dəstgah musiqisi vəznə seira tabe, bəhriz, havası qeyri-müəyyən, cümlələri qeyri-münasib bir şərq musiqidir ki, hüsün icrası xanənda və ya sazəndanin qabiliyyət və məharətinə bağlıdır" [2, s. 297]. Bununla da Ü.Hacıbəyli dəstgahın quruluşunun bilavasitə

xanənda və sazəndələrin yaradıcılıq məhsulu olaraq, onların təfəkkürü və təxəyyülü ilə ərsəyə gələn bir əsər hesab edirdi. Ü.Hacıbəyli sazəndələrin muğam kimi böyük bir sərəvət əsrlər boyu cilaləndirilməsinə, yaddaşa nəşildən-nəslə ölmələrini, bu səhədəki ustalıq sirlərini bizim günlərə kimi gətirib çatdırılmalarını xüsusilə olaraq qeyd etmişdir. Beləliklə, Ü.Hacıbəyliyə görə muğam dəstgahı pəşəkar musiqi ifaçıların yaradıcılığında formalaşan ciddi quruluş xüsusiyyətlərinə malik janrdır. Bu janra aid əsərlər müxtəlif muğam parçələrinə əsaslanaraq qurulur. Bu cəhəti Ü.Hacıbəyli nümunə gətiriyi "Rast" muğam dəstgahı üzərində izah edir və bu, muğamların quruluşunda əsas amil hesab edilir.

Məmmədsəleh İsmayilov muğamların quruluş və muğam xüsusiyyətlərinə böyük diqqət yetirmişdir. O, muğamların məqamlara əsaslandığı fikrinə istinad edərək, muğam ilə muğam arasındakı fərqləri də göstərir. O, belə hesab edir ki, əgər muğam parçələri müəyyən funksional vəzifə daşıyan quru səssirasından ibarətdirsə, muğam "canlı", həyatı, emosional cəhətdən dolğun olan məqamdan ibarətdir [3, s. 58].

M.İsmayilovun tədqiqatlarında da muğam dəstgahının "musiqi imarəti" kimi təsvirinə rast gəlirik. M.İsmayilov yazır: "Əgər obrazlı dildə muğamı möhtəşəm bir imarətlə müqayisə etsək, onda muğam musiqi imarətinin karkası, yəni - köks qəfəsidir. Muğamlar təşkil edən müxtəlif şöbə və guşələrin inarətin sürətlərini təmsil edə bilər. Muğam ifasında işlədilan tren (zəngülə), mordent, forşlaq, "lal barmaq" və s. kimi melizm növləri musiqi imarətinə zinet verən nağıslardan - ornamentlərdən ibarətdir. Nəhayət, muğam melodikasının quruluşundakı təkrarlanma, sekvensiya usulu, variasiya ümürü, musiqi ifadələrinin kvarta, kvinta və oktava intervalları üzrə yuxarı və aşağı köçürülməsi kimi müxtəlif ifadə vasitələri "imarətin" quruluşunda işlənan tikinti materiallarından ibarətdir" [3, s. 58].

Daha sonra M.İsmayilov muğam dəstgahının daxilindəki keçidləri belə xarakterizə etmişdir: "Muğamların forma ehtibarı ilə təşkiləndə (şöbələrin əmələ gəlməsində) olan prinsiplərdən biri də eyni məqamın (bununda birlikdə müəyyən melodiya) bir oqtava yuxarıya, kvinta və yaxud kvarta intervalları üzrə köçürülməsidir. Bəzi hallarda məqamın üst kvartası və yaxud kvinta tonu müstəqil mayəyə çevrilməklə tonallığı dəyişir və beləliklə məqam daxilində modulyasiya və yaxud yönəlmə əmələ gəlir" [3, s. 98].

Göründüyü kimi, M.İsmayilov dəstgahın quruluşunda modulyasiya və yönəlmə hallarının əhəmiyyətini irəli sürərək, onların əmələ gəlməsində məqamın köçürülməsinin əhəmiyyətini vurğulayır.

Eyni zamanda, o, qeyd edir ki, muğamın əsas musiqi materialının əsasını onun əvvəlki üç və ya dörd şöbəsi təşkil edir: bunlar məqamın mayesinə (T), mayenin üst kvartasına (S) və kvintasına (D) istinad edən şöbələrdir. Muğamın quruluşunda həmin şöbələr melodik və ritmik cəhətdən bir qədər dəyişilməklə bir oqtava yuxarıda təkrar olunur. Bununla da, M.İsmayilov muğam dəstgahının quruluşunun iki böyük hissədən -

ekspozisiya və reprizandan ibarət olduğunu göstərərək, onun "Sonata-allegro" formasına yaxın olduğunu və bununla da muğamların simfonikləşməsinə bilavasitə yol açıldığını qeyd edir.

M.İsmayilov öz tədqiqatlarında ilk dəfə olaraq, "Rast" və "Segah" muğamlarının mövcud variantlarını və onların tonallıqlarının kvarta intervallı mütənəsibəndə olduğunu müəyyən etmişdir. Eyni zamanda, M.İsmayilov rast, şur, segah məqamlarının qohumluq əlaqələrini üzə çıxarmışdır. O, həmçinin, hər bir muğamın daxilində özünü göstərən digər məqamlara keçidləri və məqamlar arasında keçid ələnavi modulyasiya yollarını əsaslandırmışdır [4].

Ramiz Zöhrabovun tədqiqatlarında muğam dəstgahların quruluş xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi xüsusi yer tutur. Onun "Muğam", "Azərbaycan muğamları", "Şifahi ənənəli professional musiqinin tədqiqi problemləri" və digər əsərlərində muğam dəstgahları, kiçik həcmli muğamlar, zərbi-muğamlar ətrafı surətdə araşdıraraq, bu janrların mənşəyi, təşəkkülü, quruluşu, kompozisiya xüsusiyyətləri haqqında geniş mülahizələri öz əksini tapmış, hər bir muğam ayrı-ayrılıqda şərh olunmuşdur. Bütün muğamlar əsasən kompozisiya quruluşu, poetik mətni, məqam xüsusiyyətləri baxımından araşdırılmışdır. R.Zöhrabovun nəzəri tədqiqatlarında muğamların musiqi dilinin təhlili öz əksini tapmışdır.

R.Zöhrabov dəstgahı rəngarəng məzmun və vahid məqam sistemində, bitkin və kamil formaya malik böyük silsilə və ya çoxhissəli musiqi əsəri hesab edir və yazır ki, "şöbə və guşələrin mənəvi prinsipi əsasında ardıcılcaşması dəstgaha xas olan ümdə keyfiyyətdir" [5, s. 144]. R.Zöhrabovun fikrincə, bütün muğam dəstgahları kompozisiya baxımından vahid sistemə malikdir. Burada çoxsaylı instrumental hissələr və vokal-instrumental şöbələr bitkin, təkmilləşmiş bir sistemdə birləşdirilmişdir. O, muğam dəstgahı professional xanənda və sazəndələr tərəfindən yaradılan bitkin və kamil formaya malik silsilə şəkili çoxhissəli musiqi əsəri kimi xarakterizə edir. R.Zöhrabov dəstgahda olan tərkib hissələrinin növbələşməsinə bu şəkildə göstərir: dərəməd, bərdəst, maya, təsnif və ya rəng. Sonrakı muğam şöbələri (guşə və avazlar daxil edilmişlə) təsnif və rənglərə ardıcılcaşır. Bu quruluş bütün muğam dəstgahları üçün ənənəvidir.

R.Zöhrabovun tədqiqatlarında muğam dəstgahının quruluşu ilə bağlı maraqlı cəhətlərdən biri muğam dəstgahının silsilə quruluşunun üzə çıxarılması və onun mikrosilsilələr şəklində təsvir olunmasıdır. O yazır: "Dəstgahda bir neçə şöbə, guşə, avaz, təsnif, rəng və dirinqlər 2-5 mikrosilsilə əmələ gəlir" [5, s. 156].

R.Zöhrabov öz fikirlərini "Rast" muğam dəstgahı üzərində izah edib. Bu fikirlərə mürcəci edərək, deməliyəy ki, alim "Rast" muğam dəstgahının kompozisiyasını üç mikrosilsiləyə bölmüşdür:

1. Mikrosilsilə - "Dərəməd", "Bərdəst", "Mayeyi-rast", "Üşşaq", "Hüseyni", "Rəng".

2. Mikrosilsilə - "Vilayət", "Şikəstəyi-fars", "Dilkaş", "Kürdü", "Rəng" və ya "Təsnif".

III mikrosilsilə - "Əraq", "Pənogah", "Kiçik rak", "Qərayi", "Rasta ayac" (kadensiya) [5, s. 156].

R.Zöhrabov həmçinin qeyd edir ki, "...Muğam dəstgahları quruluşunda hər şöbənin sonunda yekunlaşdırıcı (kadensiyavani) kiçik epizodları (muğam ifaçılığında "ayaq" adlandırılır) xüsusi əhəmiyyəti var. ...Dəstgahlının sonunda həmin "ayaq" - "koda" (yekun) rolunda iştirak edir. Bütövlükdə isə dəstgah bu "ayağı" (yekunun) 2-3 dəfə gətirildirilmiş şəkli ilə tamamlanır" [5, s. 157].

R.Zöhrabovun bu tədqiqatı muğamın ümumi kompozisiya quruluşunu sistemləşdirərək, bütün muğam dəstgahlında tətbiq oluna bilər. Burada maraqlı cəhətlərdən biri muğamda özünü göstərən əsas məqamdan digər məqamlara keçidlərin əsaslandırılmasıdır.

Bütün elmi nəzəri fikirlərdə muğam dəstgahlının daxilində keçirilən məqam pillələri əsasında həyata keçirilməsi göstərilir. Bu, muğam dəstgah formasının əmələ gəlməsində mühüm şərtidir. Lakin M.İsmayılov və R.Zöhrabovun gəldiyi elmi qənaətlər arasında müəyyən fərqlər də qeyd etməliyik.

M.İsmayılov muğam dəstgahının ekspozisiya və reprizadan ibarət olaraq, məqam keçidlərini ekspozisiyanın bir hissəsi hesab edir. Bu baxımdan "Rast" muğam dəstgahında ekspozisiya məqamın mayəsindən üst kvarta və kvintaya kimi olan hissəsinə aid şöbələri (o cümlədən, şur və segah keçidləri) əhatə edir, repriza isə həmin hissələrin bir oktava yuxarıda təkrarlanmasıdır.

R.Zöhrabov isə "Rast" muğam dəstgahının 3 mikrosilsilədən ibarət olduğunu qeyd edir: birinci mikrosilsilə yalnız məqamın mayəsi ətrafında qurulan şöbələrdən, ikinci silsilə şur və segah məqamına əsaslanan şöbələrdən, üçüncü silsilə mayənin oktavasına əsaslanan şöbələrdən və mayədə tamamlanmadan ibarətdir. Belə olan halda muğam dəstgahının üç hissədən ibarət olduğunu özünü göstərir.

Bu zaman əgər, birinci mikrosilsiləni ekspozisiya kimi qəbul etsək, ikinci mikrosilsiləni işləmə bilməsi, üçüncü mikrosilsilə isə dinamik reprizaya uyğun olur. Buna uyğun olaraq, muğam dəstgahının üç inkişaf mərhələsindən ibarət olduğunu qeyd edə bilərik.

Bu cəhət "Rast" muğam dəstgahının məqam əsasının seçiyəndirilməsində də özünü göstərir. "Rast" muğam dəstgahının məqam əsasını rast - şur - segah - rast məqamlarına keçidlər özünü göstərir. Rast məqamı muğamın birinci və üçüncü mərhələsində özünü göstərir, ikinci mərhələdə şur və segah məqamlarına keçid verir. Muğamların ifaçılıq variantlarının onun quruluş xüsusiyyətlərindəki dəyişikliyi təcəssüm etdirir. Müxtəlif ifaçılıq variantlarında rast - şur - rast və ya rast - segah - rast modulyasiyaları ola bilər.

"Rast" muğam dəstgahı daxilində şur və segah məqamlarına modulyasiya məqamın kvinta tonuna istinad olunaraq həyata keçirilir. "Rast" muğam dəstgahında "sol" mayəli rast məqamının kvinta tonu "re" səsinə təsadüf edir. Həmin pilləyə istinad olunmaqla, "Vilayət" şöbəsi, daha sonra şur məqamına modulyasiya "Dilkeş" və "Kürdü" şöbələri ifa olunur, yəni

"sol" rast məqamının kvinta tonu "re" şur məqamının mayəsinə çevilir. Rastdan - şura kvinta münasibətində modulyasiya həyata keçirilir. Rastdan - segaha modulyasiya isə tersiya münasibətində olur. Belə ki, segah məqamına modulyasiya "Şikəsteyi-fars" və "Mübəniqə" şöbələri vasitəsilə ifadə olunur. "Şikəsteyi-fars" in istinad pilləsi rast məqamında kvinta tonuna - "re" səsinə təsadüf edir. Segah məqamına əsaslanan bu şöbənin mayə tonu "si" səsinə əsaslanır. Burada "sol" və "si" səsləri rast və segah məqamının mayəsi olmaqla böyük tersiya münasibətində yerləşir. Deməli, "Şikəsteyi-fars" şöbəsinə segah məqamına keçid rast məqamının kvinta tonuna - "re" səsinə istinadla başlayaraq, "si" səsinə segah məqamının mayəsinə tamamlanır. Bu modulyasiya planı rast və segah məqamlarında ənənəvi hal almışdır və "Rast" muğam dəstgahı da daxil olmaqla, "Rast" muğam ailəsinə aid digər muğamlarda da öz əksini tapmışdır.

Göründüyü kimi, "Şikəsteyi-fars" muğam şöbəsi müxtəlif məqam əsaslı muğamlarda segah məqamına keçid əhəmiyyəti daşıyan bir şöbə kimi qiymətləndirilir. Muğam ixidində "Rast", "Şur", "Segah" muğam ailələrinə daxil olan muğam dəstgahlarında bir sıra şöbələrin təkrarlanması özünü göstərir. Bunlardan biri "Əraq" muğam şöbəsidir. Bu şöbə rast məqamına əsaslanır. "Rast" muğam dəstgahının kulminasiya mərhələsində səslənir. "Əraq"ın musiqi məzmununu "Maye Rast" şöbəsinin mövzusunun bir oktava yuxarı təkrarlanması təşkil edir.

"Maye Rast" mövzusu muğamın başlanğıcında, muğamın əsas mövzusu kimi səslənərək, kompozisiyanın bünövrəsini əmələ gətirir. Bu mövzunun variantı ilk dəfə "Bərdaşt" da, yüksək registrdə səslənir, daha sonra "Maye Rast" şöbəsinə geniş surətdə inkişaf etdirilir. Eyni mövzu muğamın kulminasiyasında verilir. "Bərdaştla" "Əraq" şöbələri eyni səviyyədə səslənir.

"Bərdaşt" - inkişafın təkanverici başlanğıc nöqtəsidirsə, "Maye Rast" özü, "Əraq" isə inkişafın yüksək və yekunlaşdırıcı mərhələsi kimi şərh olunur. "Əraq" şöbəsinin əsas vəzifəsi dəstgahın kulminasiya və məqam reprizasını təmin etməkdən ibarətdir. Bu cəhət "Rast" məqam əsaslı digər muğamlarda da özünü göstərir. Belə ki, məqam-tonallıq etibarilə "Rast" muğam dəstgahından kvarta yuxarı - "do" mayəli rast məqamına əsaslanan "Mahur-hindi" muğam dəstgahında "Əraq" şöbəsi müvafiq olaraq, mayənin oktavasına əsaslanaraq, kulminasiya və repriza mərhələsinə əks özünü göstərir. "fa" mayəli rast məqamına əsaslanan "Orta Mahur" muğamında isə "Əraq" şöbəsi səslənməsinə görə çox yüksək registra təsadüf etdiyinə görə artıq bu şöbədə istifadə olunmur.

"Şur" və "Segah" muğam ailələrinə aid muğamlarda "Əraq" şöbəsinin istifadə olunması başqa keyfiyyətlər kəsb edir. Şur məqam əsaslı muğamlardan "Rəhab" muğamında "Əraq" şöbəsinin istifadə olunur. Bu zaman "Əraq" - rast məqamına əsaslanan bir şöbə kimi "Rəhab"ın tərkibində modulyasiya əhəmiyyəti daşır. "Rəhab" muğamında "Maye" şöbəsinin sonra "Şikəsteyi-fars" və "Əraq" şöbələrinin işlənilməsi ilə

surdan segaha və rasta keçid əmələ gəlir, daha sonra isə şurda yekunlaşma verilir. "Rəhab" muğamında "Əraq" şöbəsi kulminasiya və reprizanı deyil, muğamın inkişafı və kulminasiyaya hazırlıq mərhələsində məqam keçidlərini əks etdirən bir şöbə kimi seçiyəlinir.

Beləliklə, musiqişünaslıqda muğam dəstgahının quruluş xüsusiyyətləri əsasən "Rast" muğam dəstgahı nümunəsində nəzərdən keçirilərk, bir sıra elmi-nəzəri

fikirilərə möhkəmləndirilmişdir. Bununla belə, bu müddələrin digər muğam dəstgahları üzərində də araşdırılması zəruri məsələlərdən hesab olunur. Muğam dəstgahlının özünəməxsus quruluş formasına malik olduğunu nəzərə alaraq, onların strukturunda modulyasiya və yonmələrin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacıbəyli Ü.Ə. Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları. Bakı, "Apostrof" çap evi, 2010. 176 s.
2. Hacıbəyli Ü.Ə. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. 1 cild. Bakı, 2004. 359 s.
3. İsmayılov M.C. Azərbaycan xalq musiqisinin janrları. B.: İşıq, 1984. 100s.
4. İsmayılov M.C. Azərbaycan xalq musiqisinin məqam və muğam nəzəriyyəsinə dair elmi-metodik əsərlər. B.: Elm, 1991. 117 s.
5. Zöhrabov R.F. Azərbaycan muğamları. B.: Təhsil, 2013. 336 s.
6. Vədəbəyli Ə.B. İzlənil monoqrafik musiqi lüğəti. Bakı, 2017. 445s.
7. Бабаев Э.А. Ритмика Азербайджанского дестгяха. Б.: Ишыг, 1990. 116с.
8. Мəmmədov N.Н. Азəрбајжан муғамы. // Азəрбајжан халқ муғамышы. Оңкəрлəр. Бакі, Elm, 1991. s.86-120.
9. Абдуллазаде Г.А. Философская сущность азербайджанских муғамов. Б.: Язычы, 1983. 39 с.
10. Мамедова Р.А. Азербайджанский муғам. Б.: Элм, 2002. 278с.
11. Багирова С.Ю. Азербайджанский муғам (статья, исследование, доклад). Б.: Элм, 2007. 289 с.
12. Гулиев А.Н. Принципы контрастности в музыкальной драматургии азербайджанского муғамы. Б.: 2009. 136 с.

Проблемы изучения структурных особенностей муғамных дестгяхов в музыковедении.

Автор исследовал особенности строения муғамных дестгяхов в азербайджанском музыковедении. Он объяснил важность модуляции в структуре муғамы «Раст» на основе научно-теоретических положений, выдвинутых в исследованиях Узеира Гаджибейли, Мамедсапега Исмайлова и Рамиза Зохранова.

Problems of studying the structural features of muғam dastgahs in musicology.

The author investigated the structural features of muғam dastgahs in Azerbaijani musicology. He explained the importance of modulation in the structure of the "Rast" muғam on the basis of scientific and theoretical principles put forward in the studies of Uzeyir Hajibeyli, Mamedsaheg Ismayilov and Ramiz Zohrabov.